

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 9

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

“YUSUF VA AHMAD” DOSTONIDA SO‘ZLARNING SHAKL VA MA’NO MUNOSABATIGA KO‘RA TURLARI: LEKSIK-SEMANTIK VA LINGVOPOETIK TAHLIL

Maxmudova Tursunoy Baxtiyorjon qizi

University of Business and Science, magistrant.

Annotatsiya.

Maqolada “Yusuf va Ahmad” dostoni leksik tizimida so‘zlarning shakl va ma’no munosabatiga ko‘ra namoyon bo‘lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Doston matnida uchraydigan omonimik va ko‘p ma’noli birliklar, sinonimlar, antonimlar hamda paronimlar semantik, kontekstual va lingvopoetik jihatdan tasniflanadi. Tahlilda doston matnidagi dalillarga tayangan holda bir leksemaning turli kontekstlarda ma’no kengayishi, sinonimik qatorlarning ekspressiv-estetik imkoniyatlari, antonimik qarama-qarshiliklarning kompozitsion va baholovchi vazifasi, paronimik birliklarning esa ohangdorlik va fonosemantik ta’sir yaratishdagi o‘rni yoritiladi. Natijalar doston leksikasining xalqona tafakkur, badiiy obrazlilik va semantik qatlamdorlik bilan uzviy bog‘liq ekanini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: “Yusuf va Ahmad”, xalq dostoni, leksik semantika, omonimiya, polisemiya, sinonimiya, antonimiya, paronimiya, lingvopoetika, folklor tili.

ТИПЫ СЛОВ ПО СООТНОШЕНИЮ ФОРМЫ И ЗНАЧЕНИЯ В ДАСТАНЕ «ЮСУФ И АХМАД»: ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ И ЛИНГВОПОЭТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Махмудова Турсунной Бахтиёржон кизи

University of Business and Science, магистрант.

Аннотация.

В статье анализируются особенности проявления различных типов слов по соотношению формы и значения в лексической системе дастана «Юсуф и Ахмад». Встречающиеся в тексте дастана омонимические и многозначные единицы, синонимы, антонимы и паронимы классифицируются с семантической, контекстуальной и лингвопоэтической точек зрения. На основе примеров из текста произведения рассматриваются расширение значения одной лексемы в различных контекстах, экспрессивно-эстетические возможности синонимических рядов, композиционная и оценочная функции антонимических противопоставлений, а также роль паронимических единиц в создании звуковой выразительности и фоносемантического эффекта. Результаты показывают, что лексика дастана неразрывно связана с народным мировосприятием, художественной образностью и семантической многослойностью.

Ключевые слова: «Юсуф и Ахмад», народный дастан, лексическая семантика, омонимия, полисемия, синонимия, антонимия, паронимия, лингвопоэтика, язык фольклора.

TYPES OF WORDS ACCORDING TO THE RELATIONSHIP BETWEEN FORM AND MEANING IN THE EPIC “YUSUF AND AHMAD”: A LEXICAL-SEMANTIC AND LINGUOPOETIC ANALYSIS

Maxmudova Tursunoy Baxtiyorjon qizi

University of Business and Science, Master’s Student.

Abstract.

The article analyzes the ways in which different types of words, classified according to the relationship between form and meaning, are represented in the lexical system of the epic *Yusuf and Ahmad*. Homonymous and polysemous units, synonyms, antonyms, and paronyms occurring in the text are classified from semantic, contextual, and linguopoetic perspectives. Based on textual evidence from the epic, the analysis examines the semantic expansion of individual lexemes across different contexts, the expressive and aesthetic potential of synonymic sets, the compositional and evaluative functions of antonymic oppositions, and the role of paronymic units in creating phonetic expressiveness and phonosemantic effects. The findings demonstrate that the vocabulary of the epic is closely connected with folk modes of thought, artistic imagery, and semantic multilayeredness.

Keywords: *Yusuf and Ahmad*, folk epic, lexical semantics, homonymy, polysemy, synonymy, antonymy, paronymy, linguopoetics, language of folklore.

saqlagan murakkab lisoniy tizimdir. Folklor matnining og'zaki ijro sharoitida shakllanishi unda jonli so'zlashuvga xos birliklar, arxaik va dialektal unsurlar, semantik ko'chishlar hamda turli shakl-ma'no munosabatlarining faol qo'llanishiga zamin yaratadi. Shu nuqtayi nazardan "Yusuf va Ahmad" dostoni leksikasini so'zlarning shakl va ma'no munosabatlari asosida tahlil qilish doston tilining ichki semantik mexanizmlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Badiiy matnda leksik birlikning qiymati uning lug'aviy ma'nosi bilangina belgilanmaydi; u kontekst, obraz, qahramon nutqi, voqea rivoji va estetik vazifa bilan o'zaro munosabatda namoyon bo'ladi. Shuning uchun doston tilidagi omonim, sinonim, antonim va paronim birliklarni tasniflash ularning badiiy matn tarkibidagi funksional xususiyatlarini ham hisobga olishni talab etadi. Dissertatsiyaning 2.1-paragrafida aynan shu munosabatlar asosiy tadqiqot materiali sifatida tanlangan. Mazkur maqolada ushbu materiallar qayta tizimlashtirilib, leksik-semantik va lingvopoetik nuqtayi nazardan umumlashtiriladi.

Tadqiqotda tavsifiy, semantik, kontekstual va komponent tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida B. Sarimsoqov tuzuvchiligidan nashr etilgan "Yusuf va Ahmad" dostoni hamda doston leksikasiga oid ilmiy manbalardagi qarashlar asos qilib olindi.

ASOSIY QISM

1. Doston tilida omonimiya va ko'pma'nolilikning namoyon bo'lishi

"Yusuf va Ahmad" dostonida bir xil shaklga ega bo'lgan, ammo turli kontekstlarda turlicha semantik mazmunni ifodalovchi birliklar dostonning badiiy imkoniyatlarini kengaytiradi. Bunday hodisalar ayrim o'rinlarda omonimiya, ayrim hollarda esa tarixiy-semantik ko'pma'nolilik bilan tutashib ketadi. Folklor matnida bunday birliklarning ma'nosi ko'pincha faqat kontekst orqali aniqlanadi.

Masalan, doston matnida "xayr" leksemasi bir necha semantik vazifada keladi. "Har tarafdin qarindoshni op kenglar, Aytganima, beklarim xayr denglar" parchasida u rozilik, "xo'p", "mayli" ma'nosini ifodalasa, "Yusuf bilan Ahmadbek xayr-ma'zur aytib..." kontekstida vidolashish ma'nosida qo'llangan. "Xayr eshigini hamisha ochibdi..." birikmasida esa saxovat, ezgulik semasi yetakchi bo'ladi. Demak, bir shaklning turli kontekstlarda turlicha ma'no markazlariga ega bo'lishi doston leksikasining semantik qatlamdorligini yuzaga chiqaradi.

Shuningdek, "choq" leksemasining qo'llanishi ham semantik tafovutlar orqali xarakterlanadi. Mazkur birlik ayrim kontekstlarda "tayyor, shay" ma'nosida, boshqa o'rinlarda esa boshqa semantik qirralarda namoyon bo'ladi. Bu holat folklor tilida so'z ma'nosining kontekstga yuqori darajada bog'liqligini ko'rsatadi. Omonim va ko'pma'noli birliklarning bunday qo'llanishi tasvirni ixchamlashtiradi, takrorni kamaytiradi va tinglovchi ongida semantik assotsiatsiyalarni faollashtiradi.

2. Sinonimik munosabatlar va ularning badiiy vazifasi

Doston leksikasida sinonimiya eng faol shakl-ma'no munosabatlaridan biri sifatida ko'zga tashlanadi. Tahlil materiallarini semantik yaqinlik darajasiga ko'ra shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin: to'liq sinonimlar, ma'noviy sinonimlar va kontekstual (shartli) sinonimlar.

Sinonim turi	Dostondagi misollar	Asosiy funksiyasi
To'liq sinonimlar	qayg'u-hasrat; nor-tuya; anjom-asbob; aza-motam; sog'-salomat	Ma'noni kuchaytirish, takroriy semantik urg'u yaratish
Ma'noviy sinonimlar	g'ulom-qul; qaddi-qomat-bo'y-bast; ozoda-toza; diydor-ko'rishuv	Uslubiy noziklik va obrazlilikni ta'minlash
Kontekstual sinonimlar	imorat-hovli; to'y-nikoh; osh-ob-ovqat; murod-maqсад	Muayyan matn doirasida semantik yaqinlik hosil qilish

To'liq sinonimlar doston nutqida ko'pincha juft yoki parallel qo'llanib, ifoda kuchini oshiradi. "Qayg'u-hasrat", "oh-u voy", "yor-u jo'ra", "aza-motam" kabi birliklarda bir-biriga yaqin ma'nolar ketma-ketligi hissiy-ekspressiv ta'sirni kuchaytiradi. Bunda sinonimlar faqat lug'aviy variant sifatida emas, balki emotsional gradatsiya hosil qiluvchi poetik vosita sifatida ham xizmat qiladi.

Ma'noviy sinonimlarda esa umumiy semantik yadro saqlanib, uslubiy yoki ma'no nozikligi farqlanadi. Masalan, "qaddi-qomat - bo'y-bast", "ozoda - toza", "diydor - ko'rishuv" juftliklari bir xil tushunchaviy maydonga mansub bo'lsa-da, ularning ekspressiv va uslubiy qiymati bir xil emas. Shu bois ular doston nutqining rang-barangligini, baxshi tilining individual va xalqona imkoniyatlarini yuzaga chiqaradi.

Kontekstual sinonimlar esa, ayniqsa, folklor matni uchun xarakterlidir. "Imorat - hovli", "to'y - nikoh", "osh-ob - ovqat", "murod - maqsad" singari birliklar lug'aviy sistemada har doim ham mutlaq ma'nodosh bo'lmasa-da, muayyan epik vaziyat doirasida bir ma'no maydoniga birlashadi. Bu hodisa kontekstning leksik ma'no shakllanishidagi faol rolini ko'rsatadi.

3. ANTONIMIK MUNOSABATLARNING SEMANTIK VA KOMPOZITSION IMKONIYATLARI

Antonimiya dostonning g'oyaviy-estetik tuzilishida qarama-qarshilik tamoyilini yuzaga chiqaruvchi asosiy leksik vositalardan biridir. "Yaxshi-yomon", "do'st-dushman", "yolg'on-rost", "botir-qo'rqqoq" singari juftliklar qahramonlar va voqealarning baholanishini aniq polar qutblarga ajratadi. Masalan, "Ko'p odam-da, ham yaxshi, ham yomon bor", "Bizlarni do'st-u dushman malomat qilmasin", "Quloq soling gapning yolg'on-rostiga" kabi parchalar semantik kontrastning bevosita matniy ko'rinishidir.

Antonimlar ruhiy holatlarni ifodalashda ham faol qo'llanadi. "Kulgi bilan yo'lga soldi, yig'isi tezda yo'qoldi", "Goh xafa bo'ladi, goh xursand", "Tirik bo'lsak bir tepadamiz, o'lik bo'lsak bir chuqurdamiz", "To'ylar aza bo'lgan joyga kelib qoldik" singari misollarda kulgi-yig'i, xafa-xursand, tirik-o'lik, to'y-aza juftliklari inson kechinmalaridagi keskin o'zgarishni badiiy jihatdan konkretlashtiradi.

Vaqt, makon, miqdor va tashqi belgi bilan bog'liq zidliklar ham doston syujetining dinamikligini ta'minlaydi. "Uch kecha-uch kunduz beklar savashib", "Yaqin qilmoqqa uzoqdi", "Tez-tez yurib... ana endi asta-sekin...", "Podsholikka nima kam-ko'p", "Eshitmadim bor-u yo'g'i otini" kabi misollarda kecha-kunduz, yaqin-uzoq, tez-sekin, kam-ko'p, bor-yo'q antonimlari voqea rivojining zamoniy va miqdoriy o'lchamlarini aniqlashtiradi. "Oq-qora", "katta-kichik", "baland-past" qarama-qarshiliklari esa tashqi tasvirning vizual obrazlilikini kuchaytiradi.

Shunday qilib, antonimlar doston tilida faqat lug'aviy zidlikni ifodalovchi birlik emas, balki kompozitsion qarama-qarshilik, aksiologik baholash va ruhiy holat dinamikasini yuzaga chiqaruvchi ko'p funksiyali poetik vositadir.

4. PARONIMLARNING FONETIK YAQINLIK VA SEMANTIK FARQLANISH ASOSIDAGI VAZIFASI

Paronimlar shaklan yaqin, ammo ma'nosi turlicha bo'lgan birliklar sifatida dostonning fonetik jozibadorligi va ohangdorligini oshirishda alohida ahamiyat kasb etadi. "Yusuf va Ahmad" matnida bunday birliklar bir tovush yoki tovush tarkibidagi kichik farq orqali semantik jihatdan keskin ajralib turadi.

Paronimik juftlik	Kontekstdagi ma'no	Lingvopoetik xususiyati
sori – sari	sori: tur, xil, nav; sari: yoy turi	Fonetik yaqinlik orqali ohangdorlik
choq – chog'	choq: tayyor, shay; chog': xursand, kayfiyati yaxshi	Bir tovush farqi bilan semantik ajralish
yot – yod	yot: begona; yod etmoq: eslamoq	Shakliy yaqinlik va ma'no kontrasti
soz – so'z	soz: cholg'u; so'z: fikr, nutq	Fonosemantik uyg'unlik va ritmik ta'sir

Masalan, "Nodirbek sulton ... ming sori dasturxonni..." parchasida "sori" leksemi "tur, xil, nav" ma'nosida kelgan bo'lsa, "urush kuni tortinglar sari yoyini" misolida "sari" boshqa predmet nomini anglatadi. Xuddi shuningdek, "choq bo'lib chiqing oldiga" birikmasida "choq" tayyorlik holatini bildiradi, "dimog'i chog' bo'lib" birikmasida esa "chog'" xursandlik, ko'tarinki kayfiyat ma'nosini ifodalaydi.

"Yot-yod" juftligida "yot" begona, o'zga ma'nosida, "yod etmoq" esa eslamoq, xotirlamoq ma'nosida keladi. "Soz-u so'zi..." qurilmasidagi "soz-so'z" juftligi esa fonetik yaqinlik vositasida doston nutqiga ritmik va ohangdor ta'sir bag'ishlaydi. Bunday paronimik birliklar epik ijroning og'zaki tabiatiga ham mos bo'lib, eshitish orqali qabul qilinadigan matnda tovush uyg'unligi va semantik farqlanishni bir vaqtning o'zida yuzaga chiqaradi.

MUHOKAMA

Tahlil natijalari "Yusuf va Ahmad" dostoni leksik sistemasida shakl va ma'no munosabatlari tasodifiy hodisa emas, balki epik matnning badiiy tashkil topishiga xizmat qiluvchi sistemali hodisa ekanini ko'rsatadi. Omonim va ko'pma'noli birliklar semantik qatlamdorlikni yuzaga keltirsa, sinonimlar nutqning emotsional-ekspressiv imkoniyatlarini kengaytiradi. Antonimlar konflikt, kontrast va baholash mexanizmini kuchaytiradi, paronimlar esa og'zaki ijroga xos fonetik jozibadorlikni ta'minlaydi. Mazkur leksik hodisalar xalq og'zaki ijodiga xos kollektiv til tajribasining mahsuli bo'lib, ular orqali dostonning semantik strukturasida milliy so'zlashuv unsurlari, qadimiy leksik qatlamlar hamda xalqona obraz yaratish usullari bir-biri bilan uyg'unlashadi. Shu ma'noda doston leksikasini faqat lug'aviy birliklar yig'indisi sifatida emas, balki muayyan poetik vazifalarni bajaruvchi funksional-semantik tizim sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

XULOSA. "Yusuf va Ahmad" dostoni materiallari asosida olib borilgan tahlil quyidagi ilmiy xulosalarni chiqarish imkonini beradi: birinchidan, doston tilidagi omonimik va ko'pma'noli birliklar ma'no qatlamlarining kengligi va kontekstning semantik faolligini ko'rsatadi; ikkinchidan, sinonimik birliklar to'liq, ma'noviy va kontekstual turlarda namoyon bo'lib, matnning ekspressivligi va uslubiy rang-barangligini kuchaytiradi; uchinchidan, antonimlar dostonning g'oyaviy qarama-qarshiliklari, qahramon ruhiyati, vaqt-makon va miqdoriy munosabatlarini tasvirlashda muhim kompozitsion vosita vazifasini bajaradi; to'rtinchidan, paronimlar fonetik yaqinlik va semantik farqlanish uyg'unligi orqali epik matnning ohangdorligini oshiradi. Demak, "Yusuf va Ahmad" dostonida so'zlarning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari asarning badiiy-estetik qimmatini belgilovchi muhim leksik-semantik omillardan biridir. Ularni tizimli tahlil qilish o'zbek xalq dostonlari tilining tarixiy, semantik va lingvopoetik imkoniyatlarini chuqurroq oqchishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdiyev M. *Soha leksikasining sistem tahlili muammolari: monografiya*. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 2004. – 117 b. – URL: https://tsuull.uz/sites/default/files/kurs_ishini_yozish_buyicha_uslubiy_tavsiyalar.pdf
2. Ishayev A. Xalq dostonlari leksikasidan // *O'zbek xalq ijodi*. – Toshkent: Fan, 1967. – B. 167–177. – URL: <https://api.ziyouet.uz/uploads/books/765358/5de8942b80086.pdf>
3. Ro'zimboev S. S. *Janubiy Xorazm dostonlari tilining lug'aviy-ma'noviy tahlili ("Shahriyor" va "Malikai Zavriyo" dostonlari asosida)* : filol. fan. nomz. ... diss. avtoref. – Toshkent, 2000. – 25 b. – URL: <https://api.ziyouet.uz/uploads/books/515373/5d206619e334e.pdf>
4. Yo'ldoshev B. *O'zbek tilida frazeologizmlarning uslubiy va pragmatik imkoniyatlari*. – Samarqand: SamDU nashri, 2002. – 37 b. – URL: https://cspu.uz/books/9865/download/13295_cspu.uz
5. Zarifov H. T. O'zbek xalq ijodi ko'p tomligiga kiradigan asarlarni tayyorlash prinsiplari // *Islom shoir va uning xalq poeziyasida tutgan o'rni*. – Toshkent: Fan, 1978. – B. 128–141. – URL: <https://api.unilibrary.uz/storage/PublisherResourceFile/229569/images/1675769715.pdf>
6. *Yusuf va Ahmad: doston. Xalq og'zaki ijodi* / tuzuvchi Bahodir Sarimsoqov. – Toshkent: Ilm-ziyo-zakovat, 2020. – 592 b. – ISBN 978-9943-6031-7-2. – URL: <https://kitobxon.com/oz/kitob/yusuf-va-ahmad-doston-halq-ogzaki-ijodi-kitobxon.com>